

MUSTAFA KEMAL (ATATÜRK) VE NAHÇIVAN

İBRAHİM ETHEM ATNUR*

Bugün Azerbaycan Cumhuriyetine bağlı bir muhtar cumhuriyet olan Nahçıvan'ın kuzey ve doğusunda Ermenistan (sınır uzunluğu 224 km), kuzey batısında Türkiye (sınır uzunluğu 11 km), güney ve batısında İran (sınır uzunluğu 176 km) bulunmaktadır.

1828 Türkmençay Antlaşması¹ ile Çarlık Rus hakimiyetine giren Nahçıvan bölgesi, Rusya içerisindeki mevcudiyetini 1917 (Ekim) Bolşevik ihtilaline kadar sürdürmüş ve bu tarihten sonra kendi başına kalabilmiştir. Ancak artık Nahçıvan insanını müthiş bir mücadele beklemekteydi. "Şerursuz ve Nahçıvansız Ermenistan yaşayamaz"² ilkesiyle hareket eden Ermeniler, Nahçıvan'a yönelik büyük bir saldırı başlatmıştı ve bu saldırı, Türk ordusunun bölgeyi ele geçişi tarihi olan 20 Temmuz'a kadar devam etti.³ Bölgede bir süre devam eden sükunet, I. Dünya Savaşı'nda yenik çıkan Osmanlı kuvvetlerinin çekilmeye başlamasıyla yeniden bozuldu. Nahçıvan Türkleri, Azerbaycan ve bilhassa Türkiye'den aldıkları destekle birtakım mahalli idare ve hükümetler oluştururken, diğer taraftan Ermenilere karşı varolma mücadelesi yürüttüler.⁴

Nahçıvan'a yönelik Ermeni saldırıları ve neticesinde ortaya çıkan katliamlar, hiç kuşkusuz bu dönemde Türkiye'de Mustafa Kemal Paşa reisliğinde oluşturulan Heyet-i Temsiliye'nin de gündemine giriyordu.⁵ İngiliz makamlarının da tespit ettiği gibi,⁶ Nahçıvan meselelerini yakından takip eden Mustafa Kemal Paşa, bölgede vuku bulan Ermeni zulmünü anında batılı devletler nezdinde protesto ediyordu.⁷

* Yrd. Doç. Dr., Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi.

¹ Jean Pierre Alem, *L'Arménie*, Paris 1962, s. 41.

² D.V. Kaçaznuni, *Daşnaksutyun Bolşe Neçego Delat*, Bakû 1990, s. 18.

³ ATASE, Arşiv (A), 1/3, Klasör (K), 366, Dosya (D), 739-1461, Fihrist (F), s. 1.

⁴ Ayrıntılı bilgi için bkz. İbrahim Ethem Atnur, *Osmanlı Yönetiminden Sovyet Yönetimine Kadar Nahçıvan (1918-1921)*, (Basılmamış Doktora Tezi), Erzurum 1996.

⁵ M. Kemal Atatürk, *Nutuk, Vesikalar*, C. III, İstanbul 1967, s. 1018.

⁶ Bilal Şimşir, *İngiliz Belgelerinde Atatürk (1919-1938)*, C. I, Ankara 1973, s. 18.

⁷ *Atatürk'ün Tamim Telgraf ve Beyannameleri*, C. IV, Ankara 1991, s. 281; *Atatürk'ün Milli Dış Politikası*, 1919-1923, C. I, Ankara 1981

23 Nisan 1920'de TBMM'nin açılması ve Millî Mücadele liderlerinin, bağımsızlık mücadelesini yürütebilmek için tek destek alabilecekleri ülke olarak Sovyet Rusya'yı görmeleri Nahçıvan'ın önemini oldukça artırdı. Zira Karadeniz, Gürcistan ve Ermenistan yollarının kapalı olması, Nahçıvan'ın Türk-Sovyet ilişkilerinde bir "üs" haline gelmesine neden oldu. Mustafa Kemal Paşanın 26 Nisanda Sovyet Rusya hükümetine yazdığı mektup, Nahçıvan üzerinden Bakû'ye gönderildiği gibi,⁸ Moskova'ya gidecek heyetin geçiş güzergâhı olarak seçtiği ilk yolda Nahçıvan koridoru idi.⁹ Türk-Sovyet ilişkilerinin başlangıç döneminde, ilişkinin şekillenmesi açısından Nahçıvan'ın çok büyük rolü oldu. Zira Temmuz 1920 sonlarında Nahçıvan'da bulunan Türk ve Bolşevik kuvvetlerinin, birlikte hareketleri ve ilişkileri iki ülke açısından çok önemli olmuştu.¹⁰

1920 yılı sonbahar aylarında XV. Kolordu'nun Ermenistan'ı mağlup ederek, imzalanan Gümrü Antlaşması ile Nahçıvan'ın Türkiye himayesine alındığı¹¹ anlarda, Sovyet Rus makamlarının isteği ile hareket eden Azerbaycan Komünist Partisi bölgenin kaderini etkileyerek bir karar aldı. Buna göre 30 Kasım'da yapılan toplantıda; Sovyet Ermenistan'ı ile kurulacak ilişkiler gündeme geldi. Ve Bolşeviklerin bir an önce hakimiyet sağlayabilmeleri için Nahçıvan ile Zengezor Ermenistan'a hediye edildi. Alınan kararlar 1 Aralık 1920'de Azerbaycan'ın Komünist Lideri Dr. Neriman Nerimanof tarafından ilan edildi.¹²

Hadisenin Nahçıvan'da duyulması büyük bir üzüntüye ve korkuya neden oldu. Halk bir taraftan toplantılar yapıp durumu görüşürken, diğer taraftan Türk makamlarına ve bilhassa TBMM'ne acı yüklü mektuplar gönderip, yardım talebinde bulunuyordu. Türk makamları konu üzerinde çok hassas bir şekilde durmaktaydı. Nahçıvan'daki Türk kuvvetleri kumandanı Binbaşı Veysel Bey, bölge halkını rahatlatıyor ve aynı zamanda Nahçıvan'ı Ermenistan'a katmak isteyenlerin planlarını bozduğu gibi hadise TBMM'nde de tartışılıyor ve neticede Hariciye Vekili Ahmed Muhtar Bey Çiçerin'e gönderdiği mesajda bölge halkının protestolarını ifade ediyordu.¹³

⁸ ATASE, A. 1/6, Kls. 813, D. 88-19, F. 6, 6-1; Kâzım Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, İstanbul 1988, s. 641, 672-673; Veysel Ünüvar, *Bolşeviklerle Sekiz Ay*, 1920-1921, İstanbul 1948, s. 5-8.

⁹ Yusuf Kemal Tengirşek, *Vatan Hizmetinde*, Ankara 1981, s. 140-141.

¹⁰ Atnur, *Nahçıvan*, s. 357-397.

¹¹ ATASE, A. 1/4282, Kls. 591, D. 129-40, F. 36, 36-1

¹² ATASE, A. 6/6686, Kls. 924, D. 6-1, F. 24-18; Nesip Nesipzade, "AKP ve Vatanın Bütünlüğü Problemi", *Azadlık*, 9 Ağustos 1991.

¹³ Atnur, *Nahçıvan*, s. 406-425.

Nahçıvan'ın Ermenistan'a hediye edilmek istenmesi hiç kuşkusuz, Türk dünyası ile ilgili meselelerde çok hassas olan Mustafa Kemal Paşayı da etkilemişti. Nitekim Moskova'ya görüşmelerde bulunmak üzere gönderilmesi kararlaştırılan heyetin başkanı Yusuf Kemal Bey, 13 Aralıkta Paşayı ziyarete gidince aralarında şu konuşma cereyan etmişti:

Yusuf Kemal Bey, "Paşam Ruslar Nahçıvan üzerinde ısrar ederlerse ne yapalım?"

Mustafa Kemal Paşa, "Nahçıvan Türk kapısıdır. Bu hususu nazar-ı itibara alarak elinizden geleni yapınız".¹⁴

Evet Nahçıvan Türk kapısı idi ve bundan dolayı da Moskova görüşmelerinde Türk heyeti Nahçıvan meselesine büyük bir önem veriyordu. Bu duruma canı sıkılan Stalin, Yusuf Kemal Bey'e "Canım Nahçıvan üzerinde niçin bu kadar ısrar ediyorsunuz?" diyince o, "Orası Türk kapısı da ondan" cevabını vermişti. Türk heyeti başlangıçta Nahçıvan'ı Türkiye himayesine almak istemiş, olmayınca Türkiye ile Azerbaycan'ın ortak himayesine verilmesini talep etmiş, neticede Nahçıvan'ın özerk bir yapıya sahip olması ve başka bir devlete terk etmemek şartıyla Azerbaycan himayesine bırakılması karar altına alınmıştı.¹⁵ Bölge Azerbaycan tarafından bir daha Ermenistan'a hediye edilmesin diye Türkiye ve Rusya grantör ülke olmuşlardı.

Bölgenin bir Türk toprağı olarak tescil edilmesi ve Azerbaycan'a bağlanması o dönem için Sovyet Rusya'ya terkedildiği anlamına gelmekte ise de, hem Ermenistan'ın emellerine set çekilmesi ve hem de günümüz şartları düşünüldüğünde, Mustafa Kemal Paşanın talimatı ile hareket eden Türk heyetinin Rus yardımına çok muhtaç olduğumuz bir devirde Moskova'da kazandığı başarı gözler önüne çıkmaktadır. Nitekim bölge ile ilgili antlaşma Mustafa Kemal Paşa tarafından da olumlu karşılanmış ve Ankara'ya dönen Yusuf Kemal Bey "Muhterem Paşam Nahçıvan üzerinde elden geleni yaptık" diyince Paşa, "Yusuf Kemal Bey kapımız mevcudiyetini muhafaza ediyor, bizim için mühim olan budur" cevabını vermişti.¹⁶

¹⁴ Mustafa Kemal Paşa, "Nahçıvan Türk Kapısıdır", (Dinleyip Nakleden Faruk Sümer), *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, sayı 64, (Nisan 1992), s. 5-6.

¹⁵ Atnur, *Nahçıvan*, s. 435-436.

¹⁶ Mustafa Kemal Paşa, "Nahçıvan Türk Kapısıdır", s. 6.

